

Hukuk ve Sosyolojinin Kesişiminde Ziya Gökalp: İçtimâi Usûl-i Fıkıh Önerisinin Analizi*

Ziya Gökalp at the Intersection of Law and Sociology: Analysis of the Proposal of Social Usul-i Fiqh

Doç. Dr. Cengiz KANIK ¹

Öz

Osmanlı Devleti'nin son döneminde dünyaya gelen Ziya Gökalp, yeni Türkiye'nin doğuşu esnasındaki fikirleriyle öne çıkan önemli aktörlerden biridir. Dönemin zorluğu birçok hamiyetperver aydının fikirlerini kamuoyuyla paylaşmasını netice vermiştir. Bu dönem entelektüel tartışmaların çok yoğun olduğu bir zamandır. Neredeyse bütün aydın-ulemanın temel gayesi toplumun selamete çıkması ve Batılı devletlerin sahip olduğu teknik ve refaha kavuşma arzusuuydu. Gökalp'te bu dönemde İçtimâi Usûl-i Fıkıh düşüncesini kamuoyuyla paylaşmış ve bu çerçevede önemli tartışmaları doğurmuştur. Gökalp sosyoloji ilminin gelişmesiyle birlikte fıkıhın bu alanla olan irtibatından hareketle bu ilmin birikimden yararlanmayı arzulamıştır. Bu çerçevede geleneğin aksine örf kavramını genişleterek bu zamana kadar gelen bu ilmi disiplinin metodolojisini radikal bir şekilde değiştirmeyi önermiştir. Dönemin milliyetçi, İslamcı, Batıcı bütün aydınların değişimin gerekli olduğu ortak paydasında buluşmaktadırlar. Fakat asıl tartışmanın nirengi noktası değişimin hangi alanda ne düzeyde gerçekleşmesi noktasında kilitleniyordu. Ziya Gökalp'te fıkıhtaki bu değişim önerisiyle yoğun bir tartışmayı doğurmuştur.

Bu makalenin amacı Gökalp'in İçtimâi Usûl-i Fıkıh önerisi, imkânı ve kendisine yöneltilen eleştirilerin bütünlüklü bir analizini sunmaktır. Nitel araştırma yöntemlerinden doküman analiz yöntemi araştırmada kullanılmıştır. Müellifin eserleri ve konu üzerine yazılan kitap, tez, makalelerden gerekli veriler elde edilmiştir. Batı'da sosyoloji gibi yeni ilimlerin gelişmesinden yararlanarak Osmanlı toplumunda fıkıhın daha toplumsal bir zeminden hareketle sorun çözme pratiğinin artırılması hedeflenmiştir. Çalışmamız, konuyla ilgili araştırma yapacak araştırmacılara konunun bütünlüklü bir çerçevesini vermektedir. Literatüre bu anlamda bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kavramlar: Ziya Gökalp, İçtimâi Usûl-i Fıkıh, örf, toplumsal vicdan

Makale Türü: Araştırma

Abstract

Ziya Gökalp, who was born in the last period of the Ottoman Empire, is one of the important actors who came to the fore with his ideas during the birth of the new Turkey. The difficulties of the period resulted in many patriotic intellectuals sharing their ideas with the public. This period was a time of intense intellectual debates. The main goal of almost all intellectuals and scholars was the salvation of society and the desire

* Bu çalışmanın ilk hali 04 – 06 Ekim 2024 tarihlerinde Afyonkarahisar'da düzenlenen *Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji* kongresinde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

¹ Bitlis Eren Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, cengizkanik@gmail.com

Atf için (to cite): Kanık, C. (2024). Hukuk ve Sosyolojinin Kesişiminde Ziya Gökalp: İçtimâi Usûl-i Fıkıh Önerisinin Analizi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı), 135-144.

to attain the techniques and prosperity of Western states. It was during this period that Gökalp shared his idea of the social method of fiqh with the public and this led to important debates. With the development of the science of sociology, Gökalp wished to benefit from the accumulated knowledge of this science based on the connection of fiqh with this field. In this framework, he proposed to radically change the methodology of this discipline by expanding the concept of custom contrary to tradition. All the nationalist, Islamist and Westernist intellectuals of the period agree on the common denominator that change is necessary. However, the triangulation point of the debate was locked at the point in which field and at what level the change should be realised. Ziya Gökalp's proposal for this change in jurisprudence led to an intense debate.

The aim of this article is to present a holistic analysis of Gökalp's proposal for an the social method of fiqh, its possibility and the criticisms directed against it. Document analysis method, one of the qualitative research methods, was used in the study. The necessary data were obtained from the author's works and books, theses and articles written on the subject. It was aimed to increase the problem-solving practice of fiqh in Ottoman society on a more social basis by taking advantage of the development of new sciences such as sociology in the West. Our study gives a holistic framework of the subject to researchers who will conduct research on the subject. It is thought to contribute to the literature in this sense.

Keywords: Ziya Gökalp, the social method of fiqh, custom, social conscience

Paper Type: Research

Giriş

Müslüman toplumlarda dinden bahsedildiğinde genel anlamda mevzu edilen fıkhi konular olmaktadır. Fıkıh, İslami disiplinler içerisinde meşruiyeti en yüksek ilmi disiplindir. (Şentürk, 2000, s.137). Kelam, tasavvuf gibi disiplinler tartışma konusu olurken Tanzimat'a kadar fıkha yönelik eleştiriler görülmemektedir. Tanzimat'a kadar bütün meseleler fıkıh merkeze alınarak çözümlenirken, Tanzimat'la beraber Osmanlı'da meydana gelen modernleşme hamleleri ile fıkıh dışında ortaya çıkan pozitif bilimlerin yöntemleriyle de meseleler ele alınmaya başlanmıştır (Gökalp, 1917, s.321). Tanzimat Fermanı bu anlamda bir kırılma sayılır. Fermanın ilanıyla birlikte şeyhülislamlık makamı ve fetva kurumunun güvenilirliği de tartışmaya açılmakla yüz yüze gelmiştir. Yeni Osmanlılar, Batılı sosyal bilimler bağlamında üretilen sosyal teorileri tercüme etmek istediklerinde bile fıkıh dilini kullanmak zorundaydılar. Öyle ki; fıkıhın Osmanlı'da etkinliğinin bir başka göstergesi ise Müslümanların kendi gündelik hayatları için gerekli olan dini kuralları bilmeleridir. İlm-i hal olarak bilinen gündelik hayata dair fıkhi hükümlerin yer aldığı kitaplar, o gün her Müslüman için bilinmesi gereken bilgilerdi (Şentürk, 2000, s.139-143). Ahmet Hamdi Tanpınar da 19. yüzyılda meydana gelen tartışmaların neredeyse tamamına yakınının fıkıh temalı olduğunu ifade etmektedir (Tanpınar, 1956, s.153). Bu tartışmaların öncü isimlerinden biri de Ziya Gökalp'tir. Ziyaeddin Fındıkoğlu'na göre, Gökalp'in düşüncesinin yüzde yetmişini fıkıh ile ilgili meseleler alır. Hatta geri kalan yüzde otuzluk kısımda bu düşüncenin kurumlarına ilişkindir (Fındıkoğlu, 1955, s.54). Bu kritik dönemde Gökalp, düşünceleriyle topluma bir dinamizm kazandırmak istemektedir. Bu çerçevede Gökalp, İslam Mecmuası'nda içtimai usulü fıkıh ile ilgili yazılarını yayınlamıştır (Erdem, 2003, s.118).

Fıkıh ile ilgili en yakın Batılı disiplin sosyoloji bilimidir. Sosyoloji bilimi fıkıh bilimine dinamizm kazandırmak için Gökalp'in önemli araçlarından biridir. Ona göre, İctimaiyat olarak isimlendirdiği sosyoloji yakın bir zamanda ortaya çıkmıştır ve bundan dolayı da bugüne kadar kendisinden yararlanılamamıştır. Bir pozitif bilim olarak yakın zamanda ortaya çıktığından dolayı geçmiş zamanlarda bu disiplini aramak doğru değildir (Gökalp, 1329, s.84-86). Bu durumu şu şekilde dile getirmektedir:

“İctimâiyât ilmi müsbet bir ilim olarak ancak yakın zamanlarda teşekkül etmeye başladığından, bu tedkiklerin icrasıyla böyle bir ilmin tedvînini geçmiş asırlardan beklemek doğru değildir.”

Gökalp, Aydınlanma düşüncesiyle meydana gelen toplumsal pratikleri inceleyen sosyolojinin sistematik olarak ülkemizde gelişmesinin aktörüdür. Emile Durkheim’den önemli ölçüde etkilenmiştir. Durkheim’in Türkiye’deki sosyolojik teorisinin aktarıcısının yanı sıra kendisine özgü görüşleri de vardır. Selanik’te bulunduğu yıllarda Sosyolojik Yöntemin Kuralları kitabının üzerinde önemle durmuştur. Durkheim’in vurguladığı en önemli önermesi toplumsal olguların sebebi yine toplumsal olgular olduğudur. Gökalp bu önermeyi kendine rehber ittihaz eder (Yenen, 2017, s.74). Gökalp’in, Durkheim sosyolojisinin benimsemesinin altında çeşitli nedenlerden bahsedilebiliriz. Birincisi çözülmekte olan Osmanlı’da meydana gelen sorunların çözümünde Durkheim’in dayanışmacı bir perspektifi benimsemesidir. İkinci olarak fıkıh meselesini incelediğimizde karşımıza çıkacak önemli bir kavram olan ‘kollektif bilinç’ kavramının işlevselliğidir. Üçüncü olarak sosyal yapının temel unsurları olan ulus, kültür, medeniyet ve halk gibi kavramların toplumsal sorunların çözümündeki potansiyelleridir (Karakaş, 2008, s. 447-449). Gökalp’in bütünüyle Durkheim’in etkisinde olduğu söylenemez, ondan farklılaştığı noktalarda bulunmaktadır. Örneğin Gökalp’e göre toplumsal gerçeklik oluşmadan bireysel gerçeklik oluşur. Yine kollektif bilinç kavramının anlamını daha da genişleterek ‘millî vicdan’ şeklinde kavramsallaştırmıştır (Günay, 1992, s. 43-45). Durkheim sosyolojisinin ulus üzerinden Fransız toplumunu bir arada tutmaya yönelik dayanışmacı anlayışı Gökalp tarafından benimsemiştir. İmparatorlukların yerine ulus devletlerin inşa edildiği bir dönemde Gökalp, ulus temelli Türkiye’nin şekillenmesinde önemli rolü olmuştur. Gökalp, sentezci bir düşünürdür. Zihni diyalektik bir şekilde çalışmaktadır. Gökalp, Türkçülüğün Esasları adlı eserinde yeni ulusun kültürde Türklüğü, medeniyette Avrupalı olunması gerektiğini vurgular. Kültür olarak Türklük baki kalırken, Osmanlı Medeniyeti Batı medeniyetine evirilecektir. Kültür ve medeniyet arasında bir paradoks söz konusu değildir (Vatandaş, 1998, s.1672). Türk kültürünün merkeze alınmasının sonucu olarak ibadetlerin artık Türkçe yapılmasının zemininin ortaya çıktığına inanır. Bundan dolayı ezanın Türkçe okunması meselesini ilk kez Gökalp ortaya atmıştır (Fındıkoğlu, 1955, s.144). Ona göre, bir millet ilmi kitapları okuyup anlayamazsa öğrenemez, hatiplerin vaizlerin söylediklerini anlamazsa ibadetlerden zevk alamaz. Bundan dolayı ona göre tilavetler hariç ibadetlerden sonra okunan duaların, münacatların, hutbelerin Türkçe okunması lazım gelir (Gökalp, 1964, s.9-10). Türkçenin millî bir dil olması ve Türklerin kendi harflerinin oluşturmalarının altını çizer. Böyle olması halinde ona göre Türklerin Almanlaşması, Ruslaşması, Fransızlaşmasının önü alınmış olur. Millî birlik gittikçe kuvvetlenmiş olur (Gökalp, 1917, s.381-383).

Gökalp’in Durkheim’den etkilendiği düşüncelerinden biri de işbölümü kavramıdır. Gökalp’e göre, işbölümü toplumlarda belirli bir gelişim sonucunda meydana gelir. Uzmanlaşmanın gelişmesi ve artması toplumun gelişmişliğinin de göstergesidir (Dinç, 2016, s.162). Bu gelişimle birlikte Durkheim’in işbölümü anlayışından hareketle artık din ile ilgili yorumlamaların, hükümlerin diğer toplumsal yapılarla işbölümü bağlamında gerçekleşmesi gerektiğini söyler. Bundan dolayı da din ve siyasal alanın birbirinden ayrılması gerektiğini dile getirir. Örneğin Gökalp, kaza ve diyanet arasında ayrıma gider. Şeyhülislam makamının sadece fetva işleriyle uğraşan, kazai herhangi bir yetkisi olmayan bir kurum olarak çalışmasını arzular ve kanun hükmünde her türlü düzenlemeyi meclis ve siyasî otoriteyle ilgili olduğuna değinir (Erdem, 2003, s. 155).

1.Yöntem

Çalışmamızın verileri, doküman analizi yöntemi kullanılarak elde edilmiştir. Kayıt ve belgelerden veri toplama tekniği olan doküman analizi yönteminde dokümanlar, olgunun

anlaşılmasına yardım eden bilgi kaynaklarıdır. Bu bilgi kaynakları arşivler, ansiklopediler, kitaplar, yazışmalar, tutanaklar, makaleler, raporlar, istatistikler, dergiler, video, resim vb. çeşitli dokümanlardır (Karasar, 2018, 229-231; Creswell, 2017, s. 191,192).

Çalışmamızla ilgili veriler; kitap, makale, tez, bildiri gibi yayınlardan elde edilmiştir. Dokümanlar detaylı okunarak elde edilen verilerin içerik analizi yapılmış ve araştırma içerisinde kullanılmıştır. İçerik analizi, araştırmacılar için geniş bir yorumlama imkânı sunmaktadır. Özellikle kitle iletişim araçlarının yaygınlığıyla birlikte bu teknikte geniş kullanım alanına sahip olmuştur. Bu teknik yazılı dokümanlarının yanı sıra filmler, radyo ve televizyon programları, videoları da kapsamaktadır (Geray, 2004, s.133). Bu teknikle metinlerin içerisinde yer alan üstü örtülü anlamların açığa çıkarılması ve çözümlenmesi yapılır. Çözümlemeler esnasında bağlam önemlidir ondan kopmamak gerekir (Gökçe, 2006, s.21-23).

2.Literatür Taraması

'Fıkıh ve Sosyal Bilimler Arasında Son Dönem Osmanlı Aydını' adlı makalesinde Recep Şentürk, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi aydın ve ulemasının gelişmekte olan Batılı sosyal bilimler ve fıkıh arasında kurdukları ilişki bağlamında çizdikleri yolları kronolojik olarak ana hatlarıyla ele almıştır. Cem Şahin, "Ziya Gökalp'in Fıkıh Teorisi Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme" adlı makalesinde Gökalp'in düşüncelerini din-devlet-hukuk ilişkisi, örf'ün sosyal gerçekliği, hüsn-kubn nazariyesi İctimâi usulü fıkıh teorisi başlığı çerçevesinde incelemiştir. Şevket Topal, "Ziya Gökalp'in İctimâi Usûl-i Fıkıh Önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın Karşı Eleştirisi" adlı makalesinde Gökalp'in fıkıh teorisini ve Gökalp'e yönelik İzmirli'nin eleştirilerini fıkıh yönüyle incelemiştir. Ahmet Selim Kadioğlu, "Ziya Gökalp Sosyolojisinde İslam Hukukunun Toplumsal Temellendirilmesi" adlı makalesinde Durkheim sosyolojisinin etkileri, Gökalp sosyolojisinin ana konu ve kavramları, hukuka göre İyi ve kötünün nelirlenmesinde toplumun rolü çerçevesinde meseleyi irdelemiştir. Mustafa Küçüköğlü, "İctimâi Usûl-İ Fıkıh Teorisinin Klasik İslâm Hukuk Metodolojisi Açısından Değerlendirilmesi" adlı yüksek lisans tezinde meseleyi fikhî açıdan analiz etmiştir. Sami Erdem, 'Tanzimat sonrası Osmanlı Hukuk düşüncesinde fıkıh usulü kavramları ve modern yaklaşımlar' adlı doktora tezinde Gökalp'in düşüncelerine değinmektedir.

3.İctimâi Usûl-i Fıkıh Önerisi

Ziya Gökalp'in çözümlenmelerinde üç kavram belirleyicidir. Örf, hars ve mefkuredir. Örf harsın, hars da mefkurenin esasını belirler (Yenen, 2017,s.76). Gökalp'in usul-i fıkıh anlayışı "örf" kavramı üzerine kurulmuştur. Gökalp, örfü insanlar tarafından benimsenen kurallar olarak tanımlamıştır. Gökalp'e göre bu kuralları diğerlerinden ayırt etmeyi sağlayan melekeye de örf denir (Gökalp, 1330, s.290-292).

Ziya Gökalp'in İctimâi Usûl-i Fıkıh önerisinde getirmiş olduğu yenilik fikhın ana kaynakları yanında örfü eklemesidir (Erdem, 2003, s. 141). Gökalp'e göre "Fikhın iki menbaından birincisi nas, ikincisi örfür". Gökalp'in teorisinde, fıkıh, ibâdetler ve hukuk olmak üzere iki ayrı kısma ayrılmaktadır. Fikhın vahye dayanan naklî esasları değişmez. Ancak fikhın toplumsal esasları, toplumun yapısına ve örfün değişimine bağlı olarak değişkenlik arzedebilir. İctimâi şeriat olarak ifade ettiği sosyal kanunlar sürekli değişim içerisinde. Fikhın toplumsal boyutunun İslâm toplumlarının gelişimine bağlı bir şekilde gelişmeye elverişli, hatta zorunlu olduğunu dile getirir (Gökalp, 1329, s.41-44). Bu görüşlerini gerekçelendirmek için Ziyâ Gökalp, yeni bir hüsn-kubuh anlayışı ortaya koymuş ve geleneksel düşüncelerden tamamen farklılaşmıştır (Gökalp, 1330, s.228-230). Hüsn ve kubhun nasıl bilineceği sorusuna Gökalp, verdiği cevapta şer'i kaynak yanında örfe de yer verir. Gökalp'in anlayışına göre iyinin ölçüsü fayda değil, ona duyulan inançtır. Bu anlayışa göre, ibadetler alanında hâkim nas iken hukukî ilişkiler alanında hâkim örf

olacaktır (Erdem, 2003, s.126-128). Gökalp'in temellendirmeye çalıştığı temel fikir örfün ve sosyal hayatın sürekli değiştiği, hukukta da değişen örfle paralel yeni düzenlemelerin yapılması gerektiğidir. Gökalp hukukun örf doğrultusunda dönüştürülmesinin İslâm'a daha uygun olduğu görüşünü ispatlamaya çalışmıştır (Dinç, 2016, s. 183). Neden daha önce bu çerçevede bir değişim gözlenmemiştir sorusuna daha önce böyle bir değişimin yaşanmamasını ortaya yeni çıkan sosyoloji ilmiyle ilişkilendirir. Bu ilmin gelişmesiyle fakihler ve sosyologların birlikte çalışarak fıkıh ilmini güncelleştirmelerini önerir. Bu önerisini şöyle dile getirir:

“fıkıhın nassi bir usulü olduğu gibi ictimai bir usulü de vardır. Fakat bu ictimai usul fıkıh, ictimaiyat ilminin, tesisi bu asra nasip olduğu için- şimdiye kadar tedvin edilememiş, bunun tesisi vazifesi bu zamanın fakih ve ictimayatçılarına kalmıştır. Fakihler ve ictimayatçılar diyor, çünkü bunu ne yalnız fakihler, ne de yalnız ictimayatçılar yapamaz. Bu iki sınıfın teavünü olmadıkça bu yeni ilim tesesül edemez” (Gökalp, 1329, s.84-86)

Aslında örfün Gökalp tarafından fıkıh alanında kullanılması önerisi yeni değildir. Örf, İslami gelenekte birincil kaynak olarak değil ikincil kaynak olarak her zaman önemsenmiştir. Edille-i şer'iyye olarak bilinen Kur'an, sünnet, icma ve kıyas'tan sonra ikincil kaynak olarak ele alınmıştır. İslam hukukçuları örfü asıl ve mutlak bir kaynak olarak ele almamış, çeşitli şartlar çerçevesinde kullanmış ve kabul etmişlerdir. Burada en temel prensip örfün nassa muhalif olmaması ve İslam hukukunun ilkelerine aykırı olmamasıdır. İkinci olarak örfün söz konusu muamelelerin tamamında veya çoğunluğunda uygulanmasıdır. Üçüncü olarak örfün o anda mevcut olması ve son olarak örfün aksini gerektiren ifade ve fiillerin olmamasıdır (Küçüköğlü, 2007, s.25-26; Bilgin, 2001, s.49).

4.Gökalp'in Örfü Gereçelendirmede Kullandığı Referansları

Ziya Gökalp, örfün deliller sıralamasındaki yerinin göz ardı edildiğini söyler. Gökalp, örf ile ilgili teorisini gereçelendirmek için ayetlerden, hadislerden ve İslam tarihinden çeşitli örnekler getirmeye çalışır. Toplumsal değişime bağlı olarak dini kaidelerin değişimini arzulayanlar için tarihsel figür Hz Ömer'dir. Gökalp de örf ile ilgili argümanlarını desteklemek için Hz. Ömer'e referansta bulunur. Hz Ömer'in müellefe-i-kuluba zekat verilmesi meselesindeki görüş ve tavrını vicdan-ı umumiye tercüman olarak tabir eder. Bununla birlikte Hz. Ömer, Arapların nesep anlayışlarını da Arap örfünü esas alarak yapmıştır. Araplar nesep olarak diğer milletlerden üstün görülmüş ve o zamanın örfü bunu kabul ettiğinden Arap kadınları diğer milletlerin erkeklerine denk görülmemiştir. Gökalp'e göre devlet, örfü esas almıştır. Hâlbuki İslamiyet'te esas müminlerin eşitliği ve kardeşliğidir. Bu anlayış örfün devamı müddetince hâkim kalabilmiştir. Ancak bu örf Emevilerin yıkılması sonucunda kavimlerin eşitliği örfü hâkim olabilmiştir. Gökalp, bu iddiayı ortaya koyarken Mansûrîzâde Said'in Hukuk Mecmuası'nda neşrettiği “Şeriat ve Kanun” isimli makalesinde Mabsût'tan yaptığı tercüme ve değerlendirmeyi de şöyle nakletmiştir (Gökalp, 2017, s.243-245):

“...Hz. Ömer “kadınların şerefen, neseben kendilerine küfüv olmayan erkeklere nikâhlarını men edeceğim” buyurmuştur. Bu ise sultanın nikâhlarda yed-i tasarruf ve velâyeti olduğunu bildirir. Çünkü Hz. Ömer, men'i Şeriat'a değil kendi nefsine muzâf kılıyor, Şeriat men etmemiş olduğu halde ben men edeceğim demek istiyor. Bu da saltanatın nikâhta velâyet-i âmnesinden başka bir şey değildir.” (Mansûrîzâde Said, 1332, I, s.533).

Gökalp hadislerden de yararlanır. Ona göre, “Kulun iyi gördüğü şey, Allah katında da iyidir” hadisi şu fıkıh prensibini ortaya koymaktadır: “Örf ile amel etmek, dini emir ile amel etmek gibidir” (Gökalp, 1981, s.18). Örf klasik fıkıhta önem arzemesine rağmen kendisinden ikincil düzeyde yararlanmaya gidilmiştir. Burada Gökalp radikal bir değişimi önermektedir. Örf birincil düzeye yükseltilmiş ve nass ile eşdeğer görülmüştür.

Bununla birlikte tarihi olayları ve olguları da gerekçelendirerek kullanır. Ona göre ‘Mutlak ve değişmez, bozulmaz olduğuna inanılmayan bir din, dinlikten çıkar.’ (Gökalp, 1981, s.18) der. Henri Bergson’un düşüncelerinden etkilenen Gökalp, dinlerin yapısını dinamik ve statik din olarak ayırır. Şayet bir din sürekli statik bir durumda ise dinin kendisini devam ettirmesini mümkün görmez. Bergson’a göre statik din, gelenek, örf ve adetleri uymayı kapsarken, dinamik din ise bütün insanlığa hitap edecek şekilde evrensel bir özelliğe sahiptir.(Korkmaz, 2019, s.v). Gökalp, statik dine örnek olarak Budizm’i ve mezhepler içerisinde de Hıristiyan mezheplerinden Katolikliği ve İslam mezhepleri içerisinde yer alan Zahiriyeye Mezhebini örnek olarak verir (Gökalp, 1997, s.281- 282).

Son olarak ise fıkıhı, mezhepler içerisinde kıyası çok fazla kullanan Hanefî Mezhep imamlarından İmam Yusuf’un uygulamasına değinir. İmam Yusuf’un (ö. 798), “nass ile örf tearuz (birbirine zıt düşerse) ederlerse bakılır: Eğer nass, örften mütevellit (doğmuş) ise, örfe itibar edilir” görüşünü esas alır. Ayrıca Gökalp buradan hareketle şunları söyler: “O halde örf de nass gibi hakiki ve sarîh surette değil, fakat zımnî, mecazi itibarla ilâhi bir mahiyete haiz olamaz mı?” (Akt.Küçüköğlü, 2007, s.69). Gökalp’in bu vurgusu onun örfe nas gibi ilâhî bir mahiyet atfettiği söylenebilir.

5.İctimâi Usûl-i Fıkıh Önerisinin Doğurduğu Tartışmalar

Ziya Gökalp’in içtimai usul fıkıh düşüncesine dönük olumlu ve olumsuz değerlendirmeler yapılmıştır. Gökalp’in önerisini destekleyen aydınlar arasında Mustafa Şeref, Halim Sabit, Mehmed Şerafeddin ve Mansurizade Said gibi isimler vardı (Erdem, 2003, s. 230). Halim Sabit, içtimai usul fıkıh dönük olarak örf hakkında Gökalp’ten daha fazla yazı kaleme almıştır. Genel anlamda özgün bir fikir dile getirmeyen Sabit’in görüşleri Gökalp’in düşüncelerini tekrar etmektedir. Halim Sabit’in İctimâi Usûl-i Fıkıh önerisine ilişkin değerlendirilebilecek bazı fikirleri aşağıdaki alıntılarda görülebilir:

“Bugün elimizdeki mahdudiyeti ve zamani ihtiyaçlarımızla pek az temasta bulunduğu açık bir surette göze çarpıyor. Her tarafta fikhimizin cansızlığından bahsediliyor. Günden güne şeriatın zaruri olarak şeriatın nüfuzu eksiliyor. Hâlbuki Gökalp’in dediği gibi İslam şeriatının kıyamet kadar her asrın şeriatı olarak kalacağına iman edildiğinden şeriatın zamanlara asırlara göre ihtiyaçlar ile olan temas noktasını gösteren, içtimai usul fıkıhın tesisi artık mecburiyet tahtındadır.” (Sabit, 2013,s.432)

“Mademki şeriat tekrar canlandırılmak isteniliyor, mademki şeriatın her asır ve zamanda canlı, doğurgan olarak yaşanılması arzu ediliyor, şu halde gerek fikhin, gerek nassa dayalı usul-ı fikhin canlandırılmasıyla asıl bunların her asırda canlı olarak var olmaları için şeriat ile hayat aralarındaki münasebetleri gösteren “ sosyal bir usul-ı fikh “ın kurulması zorunlu olur demektir.” (Sabit, 2013, s.432).

Halim Sabit ve Gökalp arasında şöyle bir ince farktan bahsedebiliriz. Sabit, meseleleri açıklarken daha çok hukuki nitelikte kavramları kullanmayı tercih ederken, Gökalp daha çok sosyolojik kavramları tercih eder. Örneğin hüsn-kubh meselesinde Gökalp, ‘insan amelleri’ olarak ele alırken bu Halim Sabit’tin yazılarında ‘mükellefin amelleri’ olarak geçer (Erdem, 2003, s. 167).

Mustafa Şeref, siyasetçi olmasına karşın eğitimini Paris Hukuk Fakültesi’nde tamamlamıştır. Bundan dolayı o da Gökalp’in bu önerisine olumlu bakmıştır. Bu çerçevede o da şu görüşleri dile getirir:

“İçtimâî hayatta mevkiini kaybeden, vicdanlarda düstûrî kıymeti yaşamayan kâideleri, hukukî olarak telakki etmek kat’iyyen ilmî olmaz. Bunun için bir hukukçunun, yani bir fakîhin vazifesi örf-i içtimâîyi müşahede ve tefahhus ederek vicdanlarda yaşayan düsturları meydana çıkarmaktır. Bu suretle fakîh hayat-ı ameliye ile daima münasebette bulunmaya mecburdur. Çünkü hukuk hayatın müşkülpesendliklerini in’ikas ettirmekten başka bir şey yapmaz. Hayat ise mantığın mücerret kâideleriyle tevaggul etmez. Büyük bir hukukşinâsın dediği gibi “hukuku takîb etmek vak’alara ait değil, vak’aları takîb hukuka müterettib bir vazifedir (Küçüköğlü, 2007, s.85).

Yeni usule yönelik girişimler, Halim Sâbit gibi fıkhi alanda donanımlı kişiler tarafından desteklenmişse de İzmirli İsmail Hakkı gibi şer’i ilimlere vakıf kişiler tarafından eleştirilmiş ve bu teori reddedilmiştir. İsmail Hakkı, Sebîlürreşâd’da yayınlanan makalelerinde bu yeni usulü eleştirmiş, Gökalp ve onun fikirlerini benimseyenleri ilmi yönden eksiklikle ve mesele üzerine konuşabilecek bir yetkinlikte olmadıkları noktasında eleştirmiştir. Ona göre:

“İslâmî ilimlerin serefrâzı ve müminlerin iftihar vesîlesi olan fıkıh usûlü sayesinde bütün içtimâî meseleler hallolabilir. Aynı zamanda Şeriat da muhafaza olunabilir. İçtimâî usûl-i fikhın lüzûmü hakkında îrad edilen delillerin ve iddiaların tamamı fıkıh ve usûl-i fıkıh namına merduttur. Böyle bir usul için ihtiyaç ve maslahat da yoktur, bu usul husûsî bir görüşten ibarettir.” (1329, XII, 212).

“...Örf ne kadar genişlerse genişlesin, yine hududu nas ile mahduddur. Nasdan kurtuluş yoktur. Nassa mukabil ve muâriz ne Şeriat, ne fıkıh, ne de usûl-ı fıkıh yoktur” (İzmirli İsmail Hakkı, 1330, XII, 132) ifadelerinden, onun bu usul çabasını bir kısım nasları devre dışı bırakma girişimi olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. İzmirli İsmail Hakkı hem yaşamı hem de entelektüel duruşu açısından değişimden yana bir kişiliğe sahiptir. Hatta kelamın yenilenmesi çalışmalarında ismi zikredilen birkaç kişiden biridir. Hayatında modern bir yaşama sahip olan İzmirli İsmail Hakkı’nın Gökalp’in fıkıh teorisine en sert yazıları kaleme almasının en temel nedeni örfün nas düzeyinde görülmesinin sonucunda fıkıh diye yüzyıllardır inşa edilen bir ilmin zeminin kaymasını netice vermesinden dolayıdır denilebilir.

Said Halim Paşa da bu tartışmalara katılır fakat Gökalp’in ismini zikretmeden zamanının Osmanlı aydınlarının modernleşme noktasındaki tutumlarını toplumsal gerekçelerden hareketle eleştirir (Şentürk, 2000, s. 163). Eğitimini Avrupa’da tamamlamasından dolayı diğer aydınlara nazaran daha rahat ve özgüvenli konuşabilmektedir. Konuyla ilgili eleştirilerini şöyle ifade eder:

“O halde İslamiyet’in ortaya koyduğu şekilde insan mutluluğunun felsefi kavrayışına tekabül eden bütün teşkilatımızı, bütün iktisadi sistemimizi, şeriatın hikmetli ruhu içinde inşa etme ve düzenlemede fıkıh müracaat etmemiz gerekmektedir. Zira onlar [Batı sosyal bilimleri?] kendi halklarının temel hata ve kusurlarını ihtiva ettikleri gibi, aynı zamanda Batı halklarından ve onların içtimâî düzenlerinden kaynaklanmaktadır” (Şentürk, 2000, s. 168).

“İslam’ a has olup "fıkıh" namıyla tanınan bu ilim hiç şüphe yoktur ki ahlaki ve ictimai en mükemmel bir müessesedir. Ulum-i hikemiye sahasında usul-i tecrübe ne ise, ahlaki ve ictimai sahada fıkıh da odur” (Şentürk,2000,s.168).

Sonuç ve Öneriler

Ziya Gökalp, kurucu akla sahip bir düşünürdür. Kurucu akla sahip düşünürler sistematik olarak bütün meseleleri düşünme nesnesi haline getirirler. Nitekim Gökalp’te müzikten eğitime, fıkıhtan siyaset konularına değin her konuda görüş beyan etmekten çekinmemiştir. Bütün meselelere teorik ve bütüncül bakması diğer aydınlardan kendisini ayıran noktalardandır.

Devletlerin ulus formunda yapılanması gibi büyük toplumsal değişimlere denk gelen Gökalp, bu değişimin farkında olarak yaşadığı toplumun ideal bir formda yeniden şekillenmesi için elinden gelen düşünsel ve eylemsel aktivitede bulunmuştur. Kendisi hiçbir zaman toplumsal

gerçeklikten kopmamaya çalışmıştır. O, toplumsal değişimle birlikte düşüncelerini sürekli güncellemekten geri durmamıştır. Bütün bu teorik ve pratik çabanın arkasında yatan ana neden toplumun bir düzene ulaşması ve Batılı ülkelerin gelişim ivmesini yakalamaktır.

Dönemin ruhunu en güzel yansıtan kavramlar ‘düzen’ ve ‘terakki’ kavramlarıdır. Bu değişim her alanda olduğu gibi toplum düzeninin en önemli araçlarından biri olan fıkıh disiplinini de kapsıyordu. Dönemin bütün aydın ve ulemasının ortak noktası değişimin gerekliliği üzerineydi. Fakat üzerinde anlaşılamayan nokta ise değişimin hangi alanda ne ölçüde olmasıydı. Gökalp’in tartışmalara yol açmış olduğu yeni fıkıh önerisi örfün nasla birlikte eşit düzeyde bir kaynak olarak kullanılmak istenmesi ana gayesi sosyoloji ilminin kavramlarından hareketle toplumsal değişim çerçevesinde kendi yüzyılına uygun bir formda ideal ve erdemli bir toplum oluşturma gayreti; yani ahlaki erdemlere sahip, teknolojik donanımlı yüzyılın insanını inşa etmeye dönüktür. Gökalp’in en önemli kaygısı ülkenin ve toplumun beka sorunuuydu. Benzer kaygıları dönemin aydın ve uleması da taşımaktadır. Dolayısıyla Batı’nın üstün görülmesi ve arkasında yatan nedenin müsbet ilimler olduğu varsayımdan hareketle dönemin Batılı sosyal teorilerinin alımlanması olumlu karşılanmıştır. Çünkü arkasında devleti kurtarma stratejisi yatmaktaydı. (Şentürk 2000, s. 142.) Gökalp de en etkin disiplin olan fıkıhın metodolojisini yeni gelişmekte olan sosyoloji ile daha sağlam ve devleti kurtarma stratejisine güçlü bir araca dönüştürmek niyetindeydi. Çünkü mevcut anlayış, merkezileşen bir devletin önünde engel olarak görülmekteydi. Gökalp geçmişte edindiği İslami birikim ve daha sonra kendisinde olumlu etkilerde bulunan modern sosyal bilimleri telif etmeye çalışmıştır.

Bu öneri kendi dönemi hatta yaşadığımız bu zaman diliminde bile oldukça radikal bir düzeyde olduğu söylenebilir. Fıkıh disiplininde örf her zaman dikkate alınmış ve konum itibarıyla mütevazi bir konumda yer almıştır. Gökalp’ten önce fıkıh yöntemine dair hiçbir zaman bu şekilde radikal bir öneriyle karşılaşılmamıştı. Nitekim bu çerçevede yoğun tartışmalar ortaya çıkmıştır. Fakat Cumhuriyet’in radikal modernleşme hamleleri fıkıhın tamamen uygulama alanından kaldırmış ve tartışmaları sonlandırmıştır. Cumhuriyet’in radikal modernleşmesiyle birçok sorun gibi fıkıh usulü makul ve uzlaşılabilir bir yöntemin ortaya çıkmasını engellemiştir. Şayet daha ılımlı bir modernleşme gerçekleşmiş olsaydı bu tartışmalar ve öneriler daha makul bir düzeye gelebilir iyi bir fıkıh yöntemini ortaya çıkarabilirdi. Her ne kadar aradan yüzyıl gibi bir süre geçmiş olsa da günümüzde de bu tartışmalar devam ettirilmeli. Çünkü bu tartışmalar alanın uzmanlarına fikri dinamizm kazandırmakta ve toplumsal değişim çerçevesinde fıkıh gibi ilmi disiplinlerin yöntemlerinin güncellenmesini netice verebilir.

Kaynakça

- Bilgin, V.(2001). *Sosyo-Kültürel Şartların Fıkıhi Hükümlere Etkisi* (doktora tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Creswell, J. W.(2017). *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*. ed. Selçuk Beşir Demir, Ankara: Eğiten Kitap Yayınları.
- Dinç, E.N. (2016). Kadın ve Aile Hukuku ile İlgili Meseleler Bağlamında Ziya Gökalp’in Fıkıh Bakışı. *Turkish Studies*, 11(7), 151-188.
- Erdem, S. (2003). *Tanzimat sonrası Osmanlı hukuk düşüncesinde fıkıh usulü kavramları ve modern yaklaşımlar* (doktora tezi).--Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Fındıkoğlu, Z. F.(1955). *Ziya Gökalp İçin Yazdıklarım ve Söylediklerim*, İstanbul: Türkiye Muallimler Birliği Teşkilatı.

- Geray, H. (2004). *Toplumsal Araştırmalarda Nicel ve Nitel Yöntemlere Giriş*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Gökalp, Z. (1917), “Aile Ahlakı 4 Konaktan Yuvaya”, *Yeni Mecmua*, sy. 17, , s.321-324.
- Gökalp, Z. (1964). Dinî Türkçülük, *Taşpınar*, 2(15), s. 9-10.
- Gökalp, Z. (1981). “Fıkıh ve İçtimaiyat” Makaleler VIII., Haz. Ragıp Tuncor, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1981). *Makaleler VIII*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1997). *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri I*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Gökalp, Z. (2010). Fıkıh ve İctimâiyât, yayına hazırlayan Adem Efe, *Muhafazakâr Düşünce*, 6(25-26), 93-97.
- Gökalp, Z. (2013). Sosyal Fıkıh Usulü, sadeleştiren Yusuf Ufakca, *Hikmet Yurdu*, 6(11), 461-464.
- Gökalp, Z. (1917), “Aile Ahlâkı Asrî Aile ve Millî Aile”, *Yeni Mecmua*, sy. 20.
- Gökalp, Z. (1329). “İçtimai Usûlu Fıkıh”, *İslâm Mecmuası*, Cilt. I, sy. 3, s.84-87.
- Gökalp, Z. (1330). “Örf nedir?”, *İslâm Mecmuası*, Cilt. I, sy: 10, s.290-295.
- Gökalp, Z.(1329). “Fıkıh ve İçtimâiyyat”, *İslâm Mecmuası*, Cilt. I, sy. 2, s.41-44.
- Gökalp, Z.(2013). İctimai Usul-ı Fıkıh Meselesi Münasebetiyle, sadeleştiren Yusuf Ufakca, *Hikmet Yurdu*, 6(12), 423-427.
- Gökçe, O. (2006). *İçerik Analizi Kurumsal ve Pratik Bilgiler*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Günay, Ü.(1992). Ziya Gökalp’in Sosyolojisi. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (8), 37-50.
- İzmirli İ. H. (1329), “İctimaî Usul-ı Fıkıha İhtiyaç Var mı?”, *Sebilü’r-Reşad*, 12, s.211-216.
- İzmirli, İ.H. (2009). Sosyal Bir İslam Fıkıh Usûlüne İhtiyaç Var mı?, sadeleştiren Ali Duman, *Hikmet Yurdu*, 2(3), 399-412.
- İzmirli, İ.H.(2005) Örfün İslam Hukukundaki Yeri , sadeleştiren Osman Şahin, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 5, s. 207-216.
- Karakaş, M.(2008). Ziya Gökalp’e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(11), 435-476.
- Karasar, N. (2018). *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar İlkeler Teknikler*. Ankara: Nobel Akademik Yayınları.
- Koçyiğit, M.(2011). *Üniversite öğrencilerinin nedensel yüklemeleri ve öğrenme stilleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.
- Korkmaz, M. (2019). *Henri Bergson’da Ahlak ve Din* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Küçüköğlü, M. (2007). *İctimâî Usûl-i Fıkıh Teorisinin Klasik İslâm Hukuk Metodolojisi Açısından Değerlendirilmesi*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Harran Üniversitesi, Şanlıurfa.
- Mansûrîzâde, S. (1332). Şeriat ve Kanun, *Dârülfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1(6), 530-535. s.381-383.

- Sabit (Şibay), K. H. (2013). Sosyal Bir Fıkıh Usulü -Ziya Gökalp Bey'in Aynı Adlı Makalesi Münasebetiyle-, sadeleştiren Mehmet Aksu, *Hikmet Yurdu*, 6(12), 429-432.
- Şentürk, R. (2000). Fıkıh ve Sosyal Bilimler Arasında Son Dönem Osmanlı Aydını. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (4), 133-171.
- Tanpınar, A.H. (1956). *Türk Edebiyatı Tarihi: 19. Asır*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Vatandaş, C. (1998). Kapsam ve Yöntem Açısından Türk Modernleşmesi. *Kadın Araştırmaları Dergisi*, (1), 9-34.
- Yenen, İ. (2017). Ziya Gökalp'i Din Sosyolojisi Açısından Anlamak. *İslâmî İlimler Dergisi*, 12(1), 73-87.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

ARAŞTIRMACILARIN MAKALEYE KATKI ORANI BEYANI

1. yazar katkı oranı : % 100